

κτηρισμοῦ τῶν μορφῶν ἢ τῆς ἀποδόσεως τοῦ ὄγκου τῶν ἀντικειμένων καὶ τοῦ περὶ τὰς μορφὰς χώρου, ἢ τέλος ἢ ἀναλογικὴ σχέσις μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν οἰκοδομημάτων, τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν ὀφείλονται εἰς τὴν περιορισμένην εὐαισθησίαν τοῦ Βυζαντινοῦ τεχνίτου, ὡς νομίζει ὁ σ. ἢ εἶναι μᾶλλον ἀπόρροια τῆς πειθαρχίας τοῦ τεχνίτου εἰς ἓνα κυρίαρχον ρυθμόν; Τὸ ὅτι ἐξ ἄλλου εἰς τὰ Βυζαντινὰ ἔργα προσωπογραφίας, δὲν εὐρίσκομεν πλέον σήμερον τὰς ἀρετὰς τὰς ὁποίας ἀπαριθμοῦσι τὰ σύγχρονα κείμενα, δὲν θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὴν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων ἀπομίμησιν ἀρχαίων ἀναλόγων περιγραφῶν, ὅπως αἱ Ἐκφράσεις τοῦ Φιλοστράτου, τὰς ὁποίας τόσον πιστῶς ἐμιμήθη ὁ Εὐγενικός; Τὰ ζητήματα ὁμως ταῦτα θὰ ἔπρεπε ν' ἀναπτυχθῶσι διὰ μακροτέρων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν συνεχώρουν τὰ περιορισμένα ὄρια μιᾶς Εἰσαγωγῆς.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Sirarpie der Nersessian, Manuscrits arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVE siècles de la bibliothèque des Pères Mékhitaristes de Venise, d'après les clichés et sous le patronage de la Frick Art Reference Library. Préface de Gabriel Millet, Paris 1937. (E. de Boccard). Τόμος κειμένου ἐκ 203 σελ. καὶ λεύκωμα ἐξ 102 φωτοτυπ. πινάκων.

Πολὺ περιορισμένα εἶναι αἱ γνώσεις ἡμῶν περὶ τῆς Ἀρμενικῆς ζωγραφικῆς καὶ τῶν Ἀρμενικῶν μικρογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι, εἰς ἀριθμὸν τοῦλάχιστον, οὐδόλως ὑστεροῦσι τῶν Βυζαντινῶν. Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντα σχετικὰ βιβλία εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον γεγραμμένα εἰς τὴν Ἀρμενικὴν καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπρόσιτα εἰς τοὺς Εὐρωπαίους μελετητάς. Ἐξ ἄλλου τὰ περὶ τοῦ θέματος τούτου γραφέντα ὑπὸ Εὐρωπαίων εἶναι ἐλάχιστα καὶ δὲν δύνανται νὰ παρᾶσχωσι σαφεῆ ἰδέαν τῆς Ἀρμενικῆς μικρογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς. Ἡ Δις Der Nersessian ἦτο κατὰ ταῦτα ἡ ἐνδεδειγμένη ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὸ θέμα τοῦτο καί, ὡς ἦτο ἐπόμενον, τὸ βιβλίον της παρέχει ἐξαιρετικὴν ἐκδούλευσιν εἰς τὸν θέλοντα νὰ γνωρίσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρμενικῆς μικρογραφίας ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος.

Βάσις διὰ τὰς ἐρεῦνας της εἶχεν ἡ σ. τὴν πλουσίαν εἰς χειρόγραφα Βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς τῶν Μεχिताριστῶν ἐν Βενετίᾳ, εἰς ἣν ὁ ἀείμνηστος Σ. Λάμπρος ἔχει ἀφιερῶσει ὄραιοτάτας σελίδας. (Σ. Λάμπρου, Μι-

καὶ σελίδες, Ἀθῆναι 1905, 837 κ. ἔξ.). Μὲ τὴν βάσιν αὐτὴν καὶ μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν Ἀρμενικῶν χειρογράφων τῶν φυλασσομένων εἰς τὰς σπουδαιότερας Βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, μὲ τὴν ἔμμεσον τέλος γνώσιν τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τῶν Μονῶν τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς κωδίκων, οὓς περιέγραψαν καὶ ἀπεικόνισαν Ἀρμένιοι καὶ Εὐρωπαῖοι ἐρευνηταί, ἀπετέλεσεν ἡ σ. τὸ ὄλικόν τοῦ βιβλίου τῆς, τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ ἔχει ὡς θέμα τὴν Ἀρμενικὴν μικρογραφίαν τοῦ 12ου, 13ου καὶ 14ου αἰῶνος, ἐπεκτείνεται ὁμως καὶ εἰς χρόνους παλαιότερους κα νωτέρους τῆς περιόδου ταύτης.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου τῆς ἡ σ. προτάσσει χρησιμωτάτην ἱστορικὴν εἰσαγωγὴν, ἐν ἣ ἐκτίθεται περιληπτικῶς ἡ ἱστορία τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ τοῦ ἀπὸ 12ου αἰῶνος ἰδρυθέντος Ἀρμενικοῦ Βασιλείου τῆς Κιλικίας. Τὴν εἰσαγωγὴν ταύτην συμπληροῖ ἡ ἱστορία τῶν σπουδαιότερων ἐν ταῖς χώραις ταύταις Μονῶν, αἵτινες ἀπέβησαν ἀκμᾶζοντα κέντρα γραμμάτων καὶ τέχνης, καὶ ἐν ταῖς ὁποῖαις ἐγράφησαν καὶ διεκοσμήθησαν πολυάριθμα χειρόγραφα, ὡς τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς σημειωμάτων.

Τὴν διαίρεσιν ταύτην εἰς Κράτος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ Βασιλείου τῆς Κιλικίας ἀκολουθεῖ καὶ ἡ σ. εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν χειρογράφων. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ διαίρεσις τοῦ Ἀρμενικοῦ λαοῦ εἰς δύο Κράτη ἀντικατοπτρίζεται πρῶτον καὶ εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς διακοσμήσεως τῶν χειρογράφων. Εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς Μ. Ἀρμενίας κυριαρχεῖ τὸ κόσμημα, καὶ μάλιστα τὸ γεωμετρικὸν τοιοῦτον. Ἡ διακόσμησις ἔχει χαρακτῆρα περισσότερον Ἀνατολικὸν ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένον ἀπὸ τὴν Μουσουλμανικὴν τέχνην καὶ ἀπὸ τὸ Ἰράν. Ἀντιθέτως εἰς τὰ χειρόγραφα τὰ κοσμηθέντα ἐν Κιλικίᾳ παρατηρεῖται ἀνάμικτος Βυζαντινῶν στοιχείων εἰς τὴν ἐκ τῆς Μ. Ἀρμενίας ἐλθοῦσαν παλαιὰν παράδοσιν. Ἀπὸ τὸ μίγμα αὐτὸ τῶν ἐκ τοῦ Βυζαντίου ἐλθόντων Ἑλληνιστικῶν στοιχείων καὶ τῆς παναρχαίας Ἀνατολικῆς παραδόσεως παρήχθη ἡ κομψὴ καὶ ἐκλελεπτυσμένη διακόσμησις τῶν Ἀρμενικῶν χειρογράφων τῆς Κιλικίας.

Ἡ διακόσμησις λοιπὸν τῶν χειρογράφων δεικνύει τὴν φυσικὴν ἀντίθεσιν τῶν δύο Κρατῶν, «ἐξ ὧν, ὡς γράφει ὁ κ. Millet εἰς τὸν Πρόλογον τοῦ βιβλίου, τὸ μὲν εἶναι ἐστραμμένον πρὸς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὸ ἄλλο πρὸς τὸ Βυζάντιον». «Εἰς τὸ τραχὺ ὑψίπεδον (τὴν Μ. Ἀρμενίαν), γράφει κατωτέρω ὁ κ. Millet, εὐρίσκεται ἡ δύναμις, εἰς τὰ παράλια τῆς Μεσογείου (τὴν Κιλικίαν) ἡ κομψότης».

Ἡ διαίρεσις αὕτη ἀντικατοπτρίζεται ὄχι μόνον εἰς τὴν μορφήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ περιεχόμενον. Εἰς τὰ χειρόγραφα τὰ διακοσμηθέντα ἐν τῇ Μ. Ἀρμενίᾳ ἡ ζωικὴ μορφή ἐλαχίστην κατέχει θέσιν. Ἐκτὸς τῶν Συμβόλων τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ ὀλίγων πτηνῶν, ἀποδοιδομένων καὶ τούτων κατὰ

τρόπον μάλλου σχηματικόν, οὐδαμοῦ εὐρίσκομεν ἀντιπροσωπευομένην τὴν ζῶσαν φύσιν. Ἀπεναντίας εἰς τὰ ἐν Κιλικία εἰκονογραφηθέντα χειρόγραφα ἀφθονοῦσι τὰ ζωικά θέματα — πρὸ πάντων τὰ πτηνὰ — τὰ ὁποῖα εἰς ποικίλας συνθέσεις κοσμοῦσι τὰ ἐπίτιτλα καὶ τὰ ἀρχικά γράμματα. Εἰς τὰς διακοσμῆσεις ταύτας ἡ ἐπίδρασις — πολλάκις πιστὴ ἀντιγραφή — τῶν Βυζαντινῶν χειρογράφων εἶναι καταφανής.

Τὰ χειρόγραφα τῆς Κιλικίας παρέχουσι πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως εἰκονογραφικῆς, διότι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τῆς Μ. Ἀρμενίας, περιέχουσι καὶ ἀπεικονίσεις εὐαγγελικῶν σκηνῶν, αἵτινες πολλαχῶς σχετίζονται πρὸς τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν. Εἶναι ὅμως εἰς τὰ χειρόγραφα ταῦτα λίαν περιεργὸς ὁ τρόπος ἐφαρμογῆς καὶ ἀπλοποιήσεως τῶν Βυζαντινῶν συστημάτων εἰκονογραφίσεως. Ἡ ἀπλοποίησις αὕτη φθάνει πολλάκις εἰς ἀποτελέσματα ἐντελῶς ἀπρόοπτα. Παράδειγμα τὸ ὑπ' ἀριθ. 16 Εὐαγγέλιον κοσμηθὲν ἐν τῇ Μονῇ Δραζάρκ ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Σαργίς Πιδζάκ κατὰ τὸ ἔτος 1331. (Λεύκωμα, πίν. LXXXV-XCIII). Ὁ διακοσμήσας τὸ χειρόγραφον εἶχεν ἀσφαλῶς ὑπ' ὄψιν τοῦ Βυζαντινὸν Εὐαγγέλιον μετὰ παρεσελιδίων μικρογραφιῶν. Τὸ πρωτότυπον ὅμως τοῦτο ἐφήρμοσεν εἰς τὴν Ἀρμενικὴν παράδοσιν προσθέσας ἐπὶ τῶν ἐν ἀρχῇ ἐκάστης περικοπῆς παρασελιδίων κοσμημάτων, στοιχείου καθαρῶς Ἀρμενικοῦ, μικρὰν μορφήν, ἢ σκηνήν, ἢ καὶ ἀπλοῦν ἀντικείμενον σχετικὰ πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν περικοπήν. Οὕτως ἡ τριπλῆ ἄρνησις τοῦ Πέτρου ὑποδηλοῦται δι' ἐνὸς ἀλέκτορος, τὸ δαιμόνιον (Λουκ. 11. 14) διὰ μιᾶς σφιγγός, ἡ Βασιφόρος δι' ἐνὸς δένδρου, παρὰ τὸ ὁποῖον εἶς χιτῶν ἠπλωμένος, τὸ ἐν Κανᾷ θαῦμα διὰ τεσσάρων ἀγγείων κλπ.

Παρὰ τὴν Βυζαντινὴν ὅμως παράδοσιν ἐπιξῆ εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς Κιλικίας καὶ ἡ παλαιὰ Συριακὴ τοιαύτη, ὅπως δεικνύει ἡ ἔμμομή εἰς ὁρισμένα θέματα, αἵτινα ἐλάχιστα ἠννόησεν ἡ τέχνη τοῦ Βυζαντίου. Ἐν ἑξ αὐτῶν εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ παράστασις τοῦ Εὐσεβίου καὶ Καρπιανοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πρώτου πρὸς τὸν δεύτερον περὶ τῶν κανόνων ἀπιστοιχίας τῶν Εὐαγγελίων. Τὰς προσωπογραφίας ταύτας, τὰς ὁποίας εὐρίσκομεν ἤδη εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ ἔτους 586 Συριακὸν κώδικα τοῦ Ραβουλᾶ ἐν τῇ Λαυρεντιανῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Φλωρεντίας, ὅπου ὅμως ἀντὶ τοῦ Καρπιανοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἀμμώνιος, πρέπει ἀσφαλῶς ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὴν Συριακὴν παράδοσιν, καθ' ὅσον εἰς τὰ Βυζαντινὰ χειρόγραφα εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνια. Οὕτως εἰς τὸ μοναδικὸν Βυζαντινὸν παράδειγμα τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ἡ σ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 Εὐαγγέλιον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πάριμας, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν ἕν μόνον γενόμενον γωστὸν μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου της, τὸν κώδ. 3 τοῦ Πατριαρχείου Κων/πόλεως, ὅπου εἰκονίζεται μόνον ὁ Εὐσέβιος. (Γ. Σωτηρίου, *Κεμιήλια Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Ἀθήναι, 1938 πίν. 53).

Μεταξὺ τῶν πολλῶν νέων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα φέρει εἰς φῶς ἡ σ. δέον ἰδιαίτερος νὰ σημειώσωμεν τὸ περιεργον κείμενον τοῦ Ἁγίου Ναρσῆ τοῦ Χαρίεντος, Καθολικοῦ τῆς Ἀρμενίας ἀπὸ τοῦ 1166 μέχρι τοῦ 1173, ὅπου οὗτος ἐρμηνεύει συμβολικῶς τοὺς δέκα κανόνας ἀντιστοιχίας τῶν Ἐθαγγελίων καὶ τὴν διακόσμησιν αὐτῶν (σ. 58 κ.ξξ.). Μολονότι ἡ σ. φαίνεται καταλήγουσα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ναρσῆς ἐχρησιμοποίησε διεσπαρμένους ἀρχαιοτέρας συμβολικὰς ἐρμηνείας τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν, ἀλλ' ὅτι τὸ σύνολον ἀπετέλεσεν ὁ ἴδιος, θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ ἐξετασθῆ ὑπὸ τῶν περὶ τὴν Βυζαντινὴν φιλολογίαν σχολουμένων μήπως ἀνάλογον ἔργον ὑπάρχει καὶ Ἑλληνιστί.

Ὡρισμένα τέλος ὑποθέσεις τῆς σ. ἔχουσι γενικωτέραν σημασίαν. Ἡ συμβολὴ ἐπὶ παραδείγματι τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸ ἰσχυρῶς ἀνατολιζον ρεῦμα τὸ παρατηρούμενον εἰς τὴν Βυζαντινὴν γλυπτικὴν καὶ ζωγραφικὴν κατὰ τοὺς εὐθὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους καὶ ἡ δι' αὐτῶν, πολυπληθῶν τότε ἐν Κωνσταντινῶν, εἴσοδος τῶν παλαιῶν Ἰρανικῶν στοιχείων εἰς τὴν Βυζαντινὴν διακοσμητικὴν εἶναι ἀξία πολλῆς προσοχῆς. Διὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, πρὸς ἣν διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀντιστοιχοῦσιν αἱ ὑπὸ τοῦ Millet καὶ τοῦ Strzygowski διατυπωθεῖσαι, θὰ ἠδύνατο, ἴσως, νὰ ἐξηγηθῆ εὐκολώτερον ἡ παρουσία τῶν Ἀνατολικῶν στοιχείων εἰς τὴν Βυζαντινὴν τέχνην, περὶ ὧν πλείστα μέχρι τοῦδε ἔχουσι προταθῆ ἐξηγήσεις.

A. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Dr. Otto Treitinger: Die oströmische Kaiser—und Reichsidee nach ihrer Gestaltung in höfischen Zeremoniell. Jena 1938 S. 246.

Ἡ ἐργασία αὕτη, ἥτις ὑπεβλήθη τὸ πρῶτον εἰς τὸν διαγωνισμόν τῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Μονάχου τὸ 1936 καὶ ἐβραβεύθη καὶ κατόπιν ὡς αἰνέσιμος διατριβὴ εἰς τὴν ἰδίαν Σχολήν, σκοπεῖ νὰ δείξῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν, τὴν ἀντίληψιν καὶ τὴν πίστιν, ἥτις ἐπεκρατεῖ διὰ τὸν βασιλέα καὶ τὸ Κράτος εἰς τὴν βυζαντινὴν κοινωνίαν, ὡς καὶ τὴν σημασίαν τούτων διὰ τὴν ζωὴν τοῦ Κράτους αὐτοῦ.

Τὸ θέμα δὲν ἦτο καὶ τόσον εὐκόλον, ὅσον θὰ ἐνόμιζε τις, ὅχι μόνον διὰ τὴν ἔλλειψιν πηγῶν καὶ ἀρκετῶν ἐπὶ μέρους προεργασιῶν, ἀλλὰ καὶ διότι πολλαὶ παρεξηγήσεις καὶ συκοφανταίαι, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπη, ἠκούσθησαν κατὰ περιόδους εἰς βάρος ἰδίως τῶν τελετῶν καὶ τῆς πολυτελείας τῆς αὐτῆς τοῦ Βυζαντίου. Τὰς δυσκολίας ταύτας ὑπερέβη ὁ συγγρα-